

# Akit magához láncoltak a halálok

Közelítések Tóth Erzsébet *Láncok a csuklón* című emlékezetregényéhez \*

## 1.

„Nemigen tudsz másról írni, mint magadról, te vagy az ómega és az alfa.”<sup>1</sup>

Bor Ambrus: *Töredékek*

„Írom, írom, mintha önéletrajzot írnék, ha rólad írok, magamról.”<sup>2</sup>

Tóth Erzsébet: *Láncok a csuklón*

„...csak néhány tartalom van, amit nem lehet mássá hazudni. Esetleg a szerelem, mert az levetközni készítenek, és biztosan a halál, mert az levetköztet.”<sup>3</sup> A József Attila-díjas, ma már a feledés homályába vesztett író, Rilke-műfordító Bor Ambrus (1921–1995) halála előtti évében jelent meg a *Kortárs* hasábjain *Töredékek* című esszéje, amelyben a fentiekben idézett részlet olvasható. Az *emlékiratokról* alcímű részben két olyan „tartalmat” emel ki az emberélet eseményeiből, amelyek Tóth Erzsébet kisregényének is gyűjtőpontjai: a szerelem és a halál. Az 1979-ben készült költőként<sup>4</sup> jelentkező Tóth Erzsébet 2005-ben esszégyűjteményt jelentet meg *Camus napsütése* címmel,<sup>5</sup> amelyet máris követ több műfaji mintázatot is mutató prózája, a *Láncok a csuklón*. A kerekén százoldalas kisregény műfaji besorolása azért nehézkes, mert a hagyományos memoár műfaji kereteit levélbetétekkel, fotókkal, faksimile kéziratokkal, naplóbejegyzésekkel, önreflexiókkal feszíti szét. Zalán Tibor emlékezetregénynek<sup>6</sup> ne-

vezi, amely a memoárhoz közelíti a művet, míg máshol halálnaplóként,<sup>7</sup> könyv-emlékműként,<sup>8</sup> dokumentumregényként,<sup>9</sup> naplótörténetként<sup>10</sup> vagy prózába tördelt lírai nagymonológként<sup>11</sup> említik. Az elbeszélő két, számára fontos emberhez való kapcsolatát írja meg, illetve azok halála felől elmélkedik. E veszteségérzetek késztetik arra, hogy ő is elhelyezze magát az adott időszakban, és kendőzetlenül dokumentálja a kort, amelyet ugyanakkor vádol is költőtársai haláláért. Barátja, Csajka Gábor Cyprian (1954–2005) a Nyugati pályaudvaron halt meg, ahol lelketlen emberek még ki is fosztották: „ezt”<sup>12</sup> a tízezret kivették a zsebedből, míg ott feküdtél holtan a pályaudvar betonján, elvitték a telefonodat is, meg a jegyzetfüzetet.” (38.)<sup>13</sup> A harmadik személy, a társ, Szervác József (1952–2001) alakja szintén megelevenedik előttünk az író leírása, magánlevelezésük közreadása által. Tóth Erzsébet a két költővel való kapcsolatát, a nekik kijelölt pályán való „menetelést” sikerül korhűen dokumentálnia kapcsolatuk elejétől fogva a két barát haláláig. „Tóth Erzsébet költőt két pályatárs, barát, hajdani szerelem elvesztése döbben-tette rá, hogy az idő múlása nemcsak évszámok változásában mutatkozik meg, hanem leginkább abban, hogy elszaporodnak az ember körül a tragédiák.”<sup>14</sup>

Az elmúlásra emlékezés legősibb formája a halottakra való emlékezés. Ennek aktusával próbáljuk meg őket a jelenben tartani, nem engedjük elfelejteni, az enyészet martalékává válni. Tóth Erzsébet a nekrológoknak a regénybe való beemelésével képes túlmutatni személyes vallomásán,

\* Jelen tanulmány az MMA MMKI 2023–2026-os ösztöndíjprogram keretein belül készült.

<sup>1</sup> BOR Ambrus: *Kísérletek. Az emlékiratokról = Kortárs*, 1994, 7. sz., 5.

<sup>2</sup> TÓTH Erzsébet: *Akinek képzeltem engem = Uő: Láncok a csuklón*. Bp., Kortárs, 2006. A regényből vett idézetek ebből a kiadásból valók, a szöveg után zárójelben adom meg a vonatkozó oldalszámot.

<sup>3</sup> BOR: *i. m.* (1994), 5.

<sup>4</sup> Utalás Tóth Erzsébet komoly visszhangot kiváltó első verseskötetére. TÓTH Erzsébet: *Egy végtelen vers közepe*. Bp., Kozmosz Könyvek, 1979

<sup>5</sup> TÓTH Erzsébet: *Camus napsütése. Olvasókönyv*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2005

<sup>6</sup> Lásd ZALÁN Tibor fülzövegét az idézett regényhez: „...az emlékezet-regény számos értelmezési lehetőséget kínál a versekhez.”

<sup>7</sup> „Költői »halálnapló«, esszé, dokumentum. Emlékezés szerelemre, barátságra és az ifjúságra.” *Halálnapló = Új Könyvpiac*, 2006, 5. sz., 9.

<sup>8</sup> „Könyv-emlékmű az elhunyt pályatársaknak: Csajka Gábor Cyprianak és Szervác Józsefnek.” Uo.

<sup>9</sup> Tóth Erzsébet = MMA akadémikusok

<https://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA16262>

<sup>10</sup> FEKETE J. József: *Halálnapló (Tóth Erzsébet: Láncok a csuklón) = Új Könyvpiac*, 2006, 6. sz., 24.

<sup>11</sup> „A szerző az érzelmek megtartó és egyúttal húsevő tulajdonságát tudomásul véve komponál egy szívszorító, sötét színezetű, prózába tördelt lírai nagymonológot, amibe kordokumentumokat is beledolgoz. Komponál, vagy inkább komponálna, ha épp a lírai mámor és az alanyiség nem csinálna némileg csapongó gyónást a regényvágyból. Tóth Erzsébet ifjúsága csirázik ki itt újra, de már a csírárt rögtön lekasálja az idő”. KELEMEN Lajos: *Tóth Erzsébet = MMA akadémikusok* <https://mmakademia.hu/mobil-munkassag/-/record/MMA16262>

<sup>12</sup> Az „ezt” mint deiktikus nyelvi elem arra utal, hogy Cyprian a halála előtti nap kapott az édesanyjától tízezer forintot.

<sup>13</sup> A naplóról Lev Tolsztojt szintén egy vasútállomáson, Asztapovóban érte utol a végzet.

<sup>14</sup> FEKETE: *i. m.* (2006), 29.

annak ellenére, hogy a sírnál elhangzó, a holtat méltató beszéd is nyilvánvalóan egyfajta személyes konfesszió, csak míg egy kordokumentáló célzattal is megírt regény szigorúan tartja számon az eseményeket (konkrét datálásokkal például), addig a nekrológban a szerző olykor expresszív hangot is megüthet, mert a műfaj ezt lehetővé teszi a számára. A neves kultúrantropológus Assmann házaspár, Jan Assmann (1938–2024) és Aleida Assmann (1944) elhíresült „kollektív emlékezet”-teóriájával e regény kapcsán is méltán számolhatunk. Jan Assmann-nak a négyféle emlékezet típusa (mimetikus emlékezet, a tárgyak emlékezte, kommunikatív emlékezet, kollektív emlékezet)<sup>15</sup> közül leginkább a tárgyak és a kollektív emlékezet fontossága kerülhet előtérbe. Aleida Assmann két emlékezetszintről értekezik. A két emlékezetszint közötti különbség abban ragadható meg, hogy az egyik a „rendezetlen”, alaktalan emlékek halmazát találjuk, ezt nevezi Aleida Assmann „tárolóemlékezetnek” (Speichergedächtnis), míg a másikon a kisajátított, összeszerkesztett és tájékozódási szerepet betöltő emlékezet, az úgynevezett „funkcióemlékezet” (Funktionsgedächtnis) kap helyet.<sup>16</sup>

Az emlékezés mellett oppozicionális viszonyként mindig feltételeznünk kell a felejtés meglétét is az emberi tudatban. Minél erősebben él bennünk egy emlék, annál hosszabb ideig képes előhívni azt. A *Láncok a csuklón* esetében igen közeli emlékhordozásról beszélhetünk, hiszen őt, illetve egy év távlatából emlékezik az író elhunyt pályatársaira. Ami pedig a felejtést illeti, tudatosan ellenáll az egész regény annak, hiszen olyan írásokat, a közös múltat dokumentáló leveleket, nekrológokat, képeslapokat emel be a művébe Tóth Erzsébet, amelyekkel éppen a felejtés ellen dolgozik. Harald Weinrich (1927–2022), a neves nyelv- és irodalomtudós, germanista *Léthe – A felejtés művészete és kritikája*<sup>17</sup> című könyvének kulcsmondata, hogy az emlékezés nem más, mint a feledés elleni támadás. A Weinrich munkájáról szóló első recenziók egyikében ez olvasható: „...hiába emel Proust is emlékművet a kulturális emlékezetnek Az eltűnt idő nyomában révén, ez is inkább mnemopoétika, azaz emlékezés-poétika, amely

a felejtés mélységeiből merít.”<sup>18</sup> Még korábbi könyvismerető Almási Miklós írása a *Mozgó Világ* 2002/8. számában: „A tökéletes emlékezés adomány, a tudós számára felbecsülhetetlen kompetitív előny – de élj vele, ha bírsz; és fordítva: a felejtés rémes (önelfelejtés, olyan dolgok feledése, amik nélkül már nem lehetsz emberi lény), s mégis, nélküle sem megy.”<sup>19</sup> Egy gondolat erejéig érdemes ismét Aleida Assmannhoz visszanyúlnunk, ugyanis a regény esetében nemcsak a személyes felejtés elleni küzdelem olvasható ki a sorokból, hanem a korabeli társadalmi események sora is, és a néha átpoetizált részletek mellett átpolitizáltakkal is találkozhatunk (például Tóth Erzsébet idézi könyvében „vérlezítő” szentendrei beszédét, amelyben Kádárt gyilkosnak nevezi, és a rendszerváltozás nemzetformáló hatásáról is szól). „A felejtés egy másik, védekező formája a másik fél vallomásának elfojtása, amelyet elsősorban rendszerváltozásokkor alkalmaznak, amikor a leváltott párt megpróbálja eltüntetni az összes forrást és nyomot a későbbi felelősségre vonás elkerülése érdekében” – fogalmaz Aleida Assmann egy interjújában.<sup>20</sup> Tóth Erzsébet regényének első felében teljes nyíltsággal, a leleplezés örömteli szomorúságával szól közismert személyiségek ügynökmúltjáról. „Az összes spiclit, akik szemenszedetten hazudnak és védik magukat, a haza megmentőjének tüntetik fel, petíciót írnak, kiállnak mellettük, ölelgetik őket, lassan már az lesz a szégyennivaló, ha valaki nem volt besúgó. Inkább lennék hullakereső kutya New Orleansban, mint hogy ezt végig kelljen nézmem.” (45.)<sup>21</sup>

\*

New Orleans. 2005. augusztus 25. Ezzel a gyásznappal együtt kezdődik Tóth Erzsébet *Láncok a csuklón* című regénye: a gyászoké, amelyben egyszerre kíváncsokra a szerző megmártózni a Mnemoszüné és a Léthe vizében, hogy el tudja mondani, mi az a számára, amit békévé oldhat az emlékezés.

<sup>15</sup> ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantiszt, 1999, 2004, 19–21.

<sup>16</sup> ASSMANN, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*. Beavatkozás. Ford. HUSZÁR Ágnes, Bp., Múlt és Jövő, 2016, 177.

<sup>17</sup> WEINRICH, Harald: *Léthe. A felejtés művészete és kritikája*. Ford. MÁRTONFFY Marcell, Bp., Atlantiszt, 2002.

<sup>18</sup> SZERBHORVÁTH György: *A feledékenység értelme és lehetetlensége*. Harald Weinrich: Léthe – A felejtés művészete és kritikája = *Jelenkor*, 2003, 12. sz. 1245.

<sup>19</sup> ALMÁSI Miklós: *Sebek: a felejtés és az emlékezés* = *Mozgó Világ*, 2004, 8. sz.

<https://epa.oszk.hu/01300/01326/00030/11rolrol.html>

<sup>20</sup> *Emlékezetéről és felejtéséről*. Aleida ASSMANN-nal PETŐ Andrea beszélget = *Elhallgatva. A háborús erőszak története és megjelenítése*. Szerk. ANDRÁS Edit, MÉLYI József, PETŐ Andrea, Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2022, 246.

<sup>21</sup> Itt említi Szabó István Oscar-díjas filmrendező mellett Huszárik Zoltánt és Bódy Gábort is. Érdekes, ahogyan a közbeszédbe is bekerült a „besúgó” lexéma. Tar Sándor 2005-ös haláláról például egy showman-riportertől értesült Tóth Erzsébet, aki a következő mondatával adta hírül az író halálhírét: „Egyik besúgód épp ma halt meg.” (46.) Tóth Erzsébet még ugyanabban a bekezdésben így menti fel Tar Sándort: „Azt hiszem, Tar Sándor akkor kezdett meghalni, amikor aláírták vele azt a papírt. És beszerzőit vonnám most gyilkosságáért felelősségre.” (46.)

## 2.

„...a jelen embereire az emlékezet azt a feladatot rója, hogy megadják a múltbelieknek – a halottaknak –, ami nekik jár.”<sup>22</sup>

Paul Ricœur

„Nincs más dolgunk, csak a költészet.” (25.)

Csajka Gábor Cyprian

„Egyszerre haltatok meg, Te és New Orleans” – ezzel a nyitómondatlal indul útjára Tóth Erzsébet regénye, a *Láncok a csuklón*. Csajka Gábor Cyprian magyar író, költő, grafikus 2005. augusztus 25-ei hirtelen halála egybeesett a csak New Orleansban több mint ezernyolcszáz emberéletet követelő Katrina hurrikán hatalmas pusztításával.<sup>23</sup> A szerző a New Orleansról szóló híreket látva, miközben metonimikus áttétellel saját traumáját is belekomponálja a tengeren túli katasztrófába: „Az elpusztított város képeit bámulom a tévében, az összedőlt házak maguk alá temetnek engem is. [...] Ülök élettelenül az alattam hullámzó fotelban.” (7.) Az elbeszélő visszagondol, mennyire tervezték, hogy egyszer elutaznak New Orleansba, és a sors ironiája, hogy éppen aznap megy el Cyprian, amikor az orleansi tragédia megtörténik. A sokáig csak költőként ismert elbeszélő saját fájdalmát nem szeretné kisajátítani magának, „csak hogy a fájdalom nem kérdezi a jogait, nem kérdezi, mi fáj?” (9.) Egy megkészt szerelmi vallomás ékelődik a sorok közé: „Meg kellett halnod ahhoz, hogy magam előtt is világos legyen, mennyire szeretlek? Mondtam én ezt neked? Nem hiszem, hogy az utóbbi húsz évben mondtam volna. [...] Hogyan mondhattam volna: szeretlek, amikor mást szerettem, amikor mást szeretted?” (9.)

Az első alfejezet végén egy ekphrasziszt olvashatunk: itt tűnik fel az első olyan emléktárgy egy plakát formájában, amelynek a leírásában a rokonszenv érződik: „Hárman vagyunk rajta, Józsi és én kalapban, ti ketten fehér ingben,<sup>24</sup> én fekete ruhában [...], kezünk egymásra téve, Szervác kezében egy kesztyű.” (10.) A plakát nem marad meg a képleírás szintjén, hanem vizuálisan is érvényt szerez magának azáltal, hogy Török László imént leírt fotója borítóképként is képes funkcionálni.

Tóth Erzsébet *Első emlékezés* című nagyfejezetében még mindig egyes szám második személyben, a halott

Cyprianhoz intézi gondolatait: „Amikor J.<sup>25</sup> temetésére készültünk, napokig attól féltünk, összeesél, nem bírod ezt a fájdalmat, legjobb barátunkat kell eltemetni...” (10.) Tóth Erzsébet felidézti Szervác József temetését, amelyre Cyprian írta a búcsúszöveget. Vettek virágot, azokat dobta a sírba, így voltak ők akkor is hárman, csak az egyikük, „aki a koporsóban feküdt, nem kelt fel többé”. (11.) Viszszaterő motívumként a szerző ismét a falon lévő plakátot nézi, „nem tudom nem nézni” – jelenti ki. (13.) És akkor hangoznak el a szív szavai: „Egyedül hagyatok. Megírtam mindkettőtök nekrológját, az enyémet ki fogja megírni?” (13.) Itt lehetünk tanúi az elbeszélő magára maradtóságának, aki csak a Cyprian–Szervác–Tóth-háromszögben tudta sokáig elképzelni magát, identitása e két baráthoz kötődő kapcsolatára vezethető vissza.

A Cypriant megszólító következő sorokban az írástudók felelősségének hangján szólal meg Tóth Erzsébet: „Ha féltünk valamitől, csak attól: nem tudunk írni. Nem tudunk elég jól írni. Magasra tettük a mércét, talán azért tartottunk akkora szüneteket. Ebben is közös sorsunk volt: ugyanabban az időben jött el számunkra a nem írás időszaka. A hallgatás.” (13.) A női nem hiúságának szölama is bekúszik a Cypriannak szóló sorok közé, habár ezek a mondatok mégsem öncélúak: „Azzal foglalkozom, hogy szép legyek a temetéseden, annyira szeretted a szépségemet.” (14.) „...Próbáltam szép lenni a temetéseden, ne kelljen szégyenkezned miattam.” (15.)

Az első levélbetét keltezése máris önreflexív értékkel bír: 1979. V. 23. ~~csütörtök~~,<sup>26</sup> még szerda. (19.) Ebben a Cyprian-levélen jut szóhoz először a barát pályatárs, a levél műfaja pedig szavatol az élő („halott”) Cyprian soraiért. Csajka Gábor Cyprian már huszonegy éves korában „tudja”, hogy „jön egy nyár,<sup>27</sup> és én eltűnök, és soha a bűdös életbe nem kívánok előkerülni...” (20) Majd a levélbetét után Tóth Erzsébet feltárja regénye címválasztásának „körülményeit”: „A levélpapírnak ez az oldala majdnem üres maradt, arra rajzoltad rá a bal kezéd körvonalát. Miért a balt? Mert nyilván a jobban tartottad a tollat. Láncokat rajzoltál a csuklódra. Sikert, magadhoz láncoltál.” (21.) A narrátor ismét párbeszédbe lép a halott baráttal: „Most beletettem a kezem a tiedbe. Emlékszem szép, hosszú ujjaidra, a kezedre, a vékony bőrön át megfogható, szinte simogatható csontjaidra.” (21.) Tóth Erzsébet több ponton is reflektál Cyprian soraira, fenntartva magában a síron túli élet illúzióját. Majd Gy. Balázs [Györe Balázs

<sup>22</sup> RICŒUR, Paul: *A szöveg világa és az olvasó világa*. Ford. MARTONYI Éva = *Narratívák 2. Történet és fikció*. Szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 1998, 9.

<sup>23</sup> A csatorna- és gátrendszer összeomlása után a város nyolcvanöt százaléka víz alá került, amelynek szintje helyenként elérte a négy és fél métert.

<sup>24</sup> Szervác József nem fehér, hanem fekete ingben látható a borítóképen.

<sup>25</sup> Szervác József.

<sup>26</sup> Áthúzás az eredetiben.

<sup>27</sup> Csajka Gábor Cyprian augusztusban hal meg, ötvenévesen.

– L. N.] 2006. újrát kiadványként olvasva úgy érzi, mintha már utókor lennének, ők, hárman. (22.)

„Cypriannal és Szerváccal halálukig tartottam a kapcsolatot, olvastuk, szerettük egymást, amíg lehetett. S egyáltalán nem titokban. A társaság másik három tagja, úgy mond sikeresek lettek. Politikában,<sup>28</sup> irodalomban,<sup>29</sup> könyvkiadásban.<sup>30</sup> Mi pedig hárman lemaradtunk az irodalmi siker gyorsvonatáról. Igaz, nem is futottunk utána, ki se mentünk az állomásra.” (23.) A szimbolikus beszédmóddal Tóth Erzsébet valójában egyfajta kánonalkotó lehetőségükről is számot ad, amivel ők nem kívántak élni, vagy talán pontosabb a számvetés szavunk használata. Számvetés azzal a költőként berobbanó tehetséges költőtrióval, akik pontosan tudták helyüket a kortárs irodalom térképén, de annak határait a korabeli kultúrpolitika képes volt átrajzolni, és így kerülhettek ők úgynevezett „határon túli” perifériára. A *Madárúton* című 1979-es antológiaszereplésük szárnyakat adott pedig nekik, de légellenállásban nehéz még a felemelkedés is, nemhogy a repülés. „Az elmebeteg bandaháborúból, amivé a magyar irodalom vált, nem kértünk. Cyprian és én tíz évig nem is írtunk [...], Szervác pedig végleg az alkoholt választotta helyettünk is.” (24.) Tóth Erzsébet regénye második harmadában igen hosszasan értekezik a *Madárúton*-antológiáról. A *Normális vagyok?* című fejezetbe még egy Z. T. (Zalán Tibor)-idézetet is beilleszt: „Nem véletlen, hogy Tóth Erzsébet egyik verscímét – *Madárúton* – rakták a korszak jelentős, de nem igazán sikeres versantológiájának homlokára...” (75.)

Tóth Erzsébet, miközben igyekszik mindvégig élve tartani önmagában Cypriant a vele folytatott dialogicitással, tér- és időmegjelölésével (Nyugati pályaudvar, tegnap), szinte észrevétlenül állít méltó emlékművet Cypriannak: „Te a fiatalság voltál, még most is, ötvenévesen. Hiszem, hogy az a rengeteg halál, ami a verseidben jelen van, harc. Élni akartál, de ez a kor nem kedvezett neked. Mindig azt mondtad, nekem nem lesz több könyvem, Erzs, csak egyetlenegy. [...] De mindenki tudta, hogy költő vagy.” (25.)

A könyv harmadánál olvasható az *Egy másik nekrológ*: Tóth Erzsébet Szervác József sírbeszédének teljes szövegét építi be regényébe, amely az *Élet és Irodalom* 2001. június 22-ei számában jelent meg. Itt találunk említést a Csütörtök Esti Társaságról, amely Tóth Erzsébet lakásán

gyűlt össze, s tagjai az *Üdvözlét* című antológia szerzőiből állt: Csajka Gábor Cyprian, Csordás Gábor, Lezsák Sándor, Parti Nagy Lajos, Szervác József, Tóth Erzsébet. (29.) Hirtelen narrációs fókuszváltás következik: a szerző lemond a dialogicitás kapcsolatteremtő erejéről, talán túl súlyos ez a grammatikai teher a számára, és már nem Cypriannak, hanem róla és Szervácról ír, s végül kettejük közös szívsajgásáról Szervác iránt: „Ha egyszer nem tudtuk megmenteni a barátunkat, akkor minek élünk még mindig? Hülyére kellett innunk magunkat, hogy szét ne tépjük egymást.” (32.) Újabb emléktáncjához érkezik Tóth Erzsébet, amikor Cypriannal való utolsó találkozásukat eleveníti fel magában. Egy másik hosszabb Cyprian-levél kerül a memoárba 1997. november 9-ével dátumozva, Németkéről, amelyből a következő részlet mindenképp idézendő e tanulmányban: „Én örökre szétválasztottam magamban a politikát és a művészetet, éppen ezért egy szép versért, mely történetesen politikus, ugyanúgy lelkesedem. Te, drága Erzs, belőlem már kikopott minden hiúság, de azért, amit Józival mi hárman csináltunk (például), az mégiscsak magyar költészet volt, nem számít, de tényleg egyáltalán nem, hogyan adminisztrálják.” (34.) Az ehhez a levélhez fűzött kommentjében Tóth Erzsébet szenvedélyes nyíltsággal tárja elének belső lelki válságára utaló kinyilatkoztatását: „Még másolni is jó a sorait, ki egyezné a sorssal, ha mást nem kéne csinálnom a további életemben, csak őt másolni.” (33.)

A *Senki nem látott még ilyen csecsemőt* szövegsnittben Tóth Erzsébet Cyprian temetésének napjára emlékezik, amelyre a szentendrei új temetőben került sor. Egy Dárday-filmet, az *Átváltozást*<sup>31</sup> viszi a költőbarát Cyprian apjének ajándékba, amelyet a Duna Televízió készített; róluk szólt, csütörtök estiekről. „Nálam készült, címe *Vendégségben Tóth Erzsébetnél*.” Konkrét irodalomtörténeti adalékul is szolgál Tóth Erzsébet: „A gyászbeszédet Kalász Márton, Zelei Miklós, ef Zámbo István mondták. [...] ahogy megláttam azt a dobozt a ravatalozóban, hirtelen bedugult a fülem, és olyan rosszul éreztem, hogy majdnem elájultam. Sírni azonban nem sírtam.” (38.)

Tóth Erzsébet pályaképének bizonyos részleteit is e regényéből tudhatjuk biztosan meg, hiszen a *Láncok a csuklón* egy olyan primer forrás, amelynél autentikusabban aligha lehetne találnunk. A harmadik Cyprian-levél<sup>32</sup> azért is fontos, mert egy megjegyzést is találunk a levélhez:

<sup>28</sup> Lezsák Sándor – Tóth Erzsébet közlése szerint.

<sup>29</sup> Parti Nagy Lajos – Tóth Erzsébet közlése szerint.

<sup>30</sup> Csordás Gábor – Tóth Erzsébet közlése szerint.

<sup>31</sup> Tóth Erzsébet közlése szerint: „A Duna Televízió *Asztaltársaság* címmel sorozatot készített, a csütörtök esti társaságról készült film játszódott az én lakásomban. Itt jelen voltunk mindhárman, és még Banos Jancsi – már ő is meghalt. A riportert Temesi Feri volt. Dárday

pár évvel előbb készítette az *Átváltozás* című háromórás dokumentum játékfilmet, amelynek Csordás volt a főszereplője, de feltűntünk benne mi is, Szerváccal, Cypivel, más fiatal írokkal.” Dárday István *Átváltozás* című filmje 1984-ben készült. A filmben Szervác József alakja is feltűnik.

<sup>32</sup> 1997. január 23.

abból érthetjük meg igazán, mit jelentett az alkotónak az ÉS-től való elbocsajtása Tóth Erzsébet számára: „Kovács január első napjaiban mondott föl nekem, már nem akarta velem kezdeni az évet. Kántor Pétert tette a helyemre versszerkesztőnek, én meg nyilván annyira lebénultam a váratlan sokktól, hogy még Cypinek sem írtam meg. Azt hiszem hetekig nem szóltam senkihez, csak ültem a szobában és cigarettáztam.” (41.) Sőt, utal Nádas Péter *Párhuzamos történetek* című regénye egyik fejezetének megjelenésére az ÉS-ben, amely mű csak 2005-ben készült el. E levélnek a fakszimiléjét láthatjuk, amelyről könnyen megállapítható, hogy egy kitépelt vonalas füzetlapra róttá sorait a költőbarát 1997-ben.

Majd Tóth Erzsébet ismét nézőpontot vált, és átcsap önéletrírásra: „Munka nélkül voltam megint, a vendéglőbe már nem mehettem vissza, az ÉS előtt három évig anyám zöldségesboltjában voltam eladó, azután a vendéglőben pincér és pultos. [...] aztán elkezdtem írni az akkor megalakuló *Könyvpiac*ba kritikákat P. Györgyi<sup>33</sup> kérésére.” (44.)

Ebben az *Ami kettőnk*et illet alfejezetben Tóth Erzsébet a halálról való gondolataiba is betekintést enged: „Próbálkoztam ugyan a halállal már (egyszer), de az nem jutott eszembe, hogy meghalhatok. [...] Most úgy írok, hogy el tudom képzelni, esetleg holnap meghalok. Nincs időm fikcióba takarni az életemet. Egy szörny áll a fejemnél, és a halántékomhoz szorít valamit: írj! Nincs sok időd. Nem félek, de néha elfáradok.” (40.) Majd visszatér Tóth Erzsébet a párbeszédbe kivetített monológ-szövegezéséhez: „...téged olvaslak, leveleidet, verseidet, bizonyítják, hogy éltél. Hogy éltünk”. (40.) Mintha csak az assmanni emlékezetdiskurzus tárgyakba projektált ontológiai létélmény lenne egyedül hivatott arra, hogy a már nem élő ismét élővé tegye. A regény jelenébe ugorva jegyzi meg: „A levél nem divat, e-mail van, amiben senki nem lehet igazán őszinte. [...] Rövidíteni kell a szavakat, mintha élet-halál kérdése lenne a rövidség. Hova siet ez a sok ember? Hova? Nincs türelmük egy szót végigírni? SMS-ben vallanak szerelmet, búcsúznak el örökre.” (40.)

A New Orleans-i katasztrófa megkonstruált képi világát hívja elő ismét magában a regényíró Tóth Erzsébet, hogy párhuzamba állíthassa a korabeli hazai politikával: „Még mindig kerülnek elő halottak New Orleansban a romok alól. Itthon meg erkölcsi hullák zuhannak ki egyre-másra a gondosan elzárt, dohos papírok, akták közül.” (45.)

„Idemásolok neked egy részt a *Camus napsütéséből*, mert ezt sajnos már nem olvashattad.” (47.) Tipográfiaiag elkülönítve olvasható Tóth Erzsébet József Attila-esszéje,

majd N. (Nádas) regényéről szól, hogy milyen mély nyomot hagyott benne az a pár oldal, amit elolvasott belőle egy könyvesboltban. „Úgy voltam azzal a pár oldallal is, olyan megrendülést éreztem, mint amikor az a bumfordi cigánygyerek, aki villamosvezető, és elég szép hangja van, kiesett a Megasztár egyik elődöntőjén. [...] Én még a *Schindler listáján* is sírtam, pedig azt mondják, az egy giccs, sírtam az *Árvácskán*, ami nem giccs. [...] Jólesik sírni. Pilinszky mondta, hogy az emberhez igazán méltó magatartás a sírás. Semmi szó nem érhet föl a sírással. Ennél többet nem mondhat az ember. Sírok, ebben nincs hiba. De félek, hogy elvisznek a bolondokházába, ha nem hagyom abba. Látod, alkalmazkodom. Büszke lennél rám.” (48.)

Az *Első emlékezés* utolsó vendégszövege olvasható legvégül. Lezsák Sándor 2005. november 20-ai *Üdvözlétem*nek címe az azonos nevű antológiára utal, s kezdősora Cyprian *Fű és teória* című művére reflektál. Így kezdődik: „A fű le-hagy, igen, a fű le-hagy bennünket, zendültünk hát levegőből le a földre, madárútról kiskocsmába, és ott készült új antológia a szembeszélnek.” Lezsák költői intellektusa hatja át írásának zárszavait is: „A sorok között hó fed mindent, mondta négyszer Szervác Jóska, s negyedszerre a pohárba harapott. Kinek? Adjak? Egy? Falatot? Nebo-moljmárJóska! Ezek látnak, mindent látnak, bemérik a szempillánkat, mondta Erzsi, és ekkor csönd lett, mindenki hallgatott. Én arra gondoltam, hogy megint lekés-tem az esti vonatot, és azon az éjjel választottunk magunknak csillagot. »Az országúton végig a szekérrel, a négy ökör lassacskán ballagott.« El.” (49.) A Lezsák-szöveg fentiekben közölt, akár verssorokra is tördelhető részlete egyfajta kicsinyítő tükörként (mise en abyme) is funkcionálhat, amennyiben feltételezésünknek van létjogosultsága, hogy tudniillik a 2005-ben hatalmon lévő baloldali, úgynevezett első Gyurcsány-kormány (2004–2006) alatt sem volt érdemes túl hangosan kimondani az igazságot.

Végezetül – önrekonstruáló igénnyel – újra Cyprianhoz szól soraiban Tóth Erzsébet: „De az emlékezet nem megbízható. Megpróbálom a soraidból megközelíteni azt a személyt, aki akkor voltam, amikor a levelet írtam hozzád. Még taj-kártyád sem volt... És van-e az angyaloknak taj-kártyájuk?” (51.)

### 3.

„A lieu de mémoire-okat az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. S mivel ezen emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, így archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tar-

<sup>33</sup> Pécsi Györgyi irodalomtörténész, kritikus.

tani, ünnepeket kell szervezni, temetési beszédeket kell mondani és fel kell jegyezni az eseményeket.”<sup>34</sup>  
Pierre Nora

„Két történet játszik velem, az egyiket most próbálom elfelejtetni, a másikra emlékezni próbálok.” (59.)  
Tóth Erzsébet

Köztudott, hogy Tóth Erzsébet kisebb-nagyobb megszakításokkal vezetett naplót. Emlékezetregényében belőlük próbálja összerakni 2006-os énjét: „Szükségem van minden tekintetre a múltból, mert látni akarom magam.” (59.) Aztán a következő mondatban máris elbizonytalanodik: „Az én naplómat még nem akarom elővenni, bár lehet, hogy azokra is sor kerül. De a naplóm csak az én akkori lelkiállapotomat mutathatja, s nem egy idegen tekintetet.” (78.) Ez a fókuszváltás, amelyben a narratív én szeretné magát „kívülről” is látni, azért nem tud bekövetkezni, mert maga a napló én-dokumentáló funkciója nem engedi a narratopoétikai határátlépést. Olyan önreflexív alakzatok mentén válik érdemi fontosságúvá a múltidézés az én számára, amelyek egyszer s mindenkorra bizonyítékkul szolgálnak a jelennek: „Azért kezdtem el írni újra naplót, hogy ha netalán mégis begyózzok, legyen valami nyoma az oda vezető útnak.”<sup>35</sup>

A *Láncok a csuklón* korabeli fogadtatása, recepciótörténete pozitívnak mondható. Diószegi Kata a *Hitel*-ben ekképpen fogalmaz: „A hajdan valós, mostanra azonban már meztelenné vált testeket nem a mitikus félhomály, a felfoghatatlan magasztosság öltözteti emberarcúvá, hanem a gyengéd szavak. A gyarlóság. Az átélhető fájdalom.”<sup>36</sup> Tóth Erzsébet szavaival: „Életünk legmeghatározóbb éveit éltük ebben a harminc évben, hiszen többnyire akkor váltunk felnőtté, alakult ki a jellemünk, az arcunk, elkezdődött a pályánk, a felelősséget nem lehetett másra hárítani, felnőtünk. Sokan behaltak ebbe a harminc évbe. Csajka Gábor Cyprian, Szervác József, Csengey Dénes, Hideg Antal, Bókkon Gábor, Nagy Gáspár, Bella István, Lázár Ervin... Harminc év már történelem. Többen haltak meg, és többen meg sem születtek, mint egy világ-háborúban.”<sup>37</sup> „Meghaltak mind, meghaltak a barátaim is, Bella Pisti, Szervác József és Csajka Gábor Cyprian, néhányan élnek még, szikrázó fehér hajukat látom néha temetéseken.”<sup>38</sup> „...a veszteségek lajstroma végtelen: az

egykori villamosok hiánya döbbsenti rá a szerzőt, hogy Pesten kiürült terek veszik körül, hogy ami volt, az ma már nincs, és semmi sem lépett a helyébe.”<sup>39</sup>

\*

A *Láncok a csuklón* Második emlékezés című nagyfejezete két Cyprian-szöveggel nyitja meg az emlékező fájdalmas megszólalását. Egy Cyprian-vers és egy Cyprian-levél beillesztése a második fejezet elejére olybá tűnhet, mintha Tóth Erzsébet hirtelen nem tudna megszólalni: halogat, a „másiktól” idéz: a Cyprian-vers anaforikus szerkesztésmódja azt hangsúlyozza, hogy „aki nemsokára meghal”, mit érdemes vele kezdeni. Az 1998. május 11-én datált Cyprian-levél beágyazásával pedig egyértelműsíthetőnek tartjuk azt az írói szándékot, amely szerint Tóth Erzsébet önmagát szerette volna rekonstruálni külső fókuszból. Cyprian, miközben természetszerűen önmaga állapotáról is hírt ad („végignézzve az életemen, hát rettenetes” (56.)), leginkább ez a levele valóban a költőtársról szól, őt méltatja. „...mindenkitől, de tényleg mindenkitől »alapvetően« különbözl.” (56. kiemelés az eredetiben) „Csúnyán bánt veled az ÉS, rondán a Mao. Az utóbbin sokat gondolkoztam, hogyan lehet, hogy már ezen a térfélen is így bánnak veled...” (56.) A levél igazi korlenyomat is, szó esik például arról is benne, hogy egy kormányváltásra megérett már a helyzet. És akkor ekképp hangzik a kor végítélete: „egy igazi művész legszentebb és legnormálisabb létállapota a koldulás. Furcsán hangzik, de ezt csinálta Dosztojevszkij is, József Attila is, de még Ady is.” (57.) Az empátikus Cyprian-levélezárlat pedig már egyértelműen Tóth Erzsébetre koncentrál: „Te arra születél, hogy szeress és dolgozz – hogy szeressenek és hagyjanak dolgozni. Hidd el, nem nagy kérdés ez a részedről...” (57.) „...te igazán soha nem ártottál senkinek. Légy büszke magadra, és soha ne félj semmitől. Soha. Pihenj bátran, hiszen Te emberfeletti dolgokat vársz el magadtól, és ezekhez rengeteg erő kell. Nem hiábavalóság az életed, mindig erre gondolj!” (58.)

A *Két fájdalom összeolvad* című részfejezetben hallatja saját hangját egy rövid időre a szerző, hogy aztán ismét átadja a helyet a múltidézésnek három levél és a *Tipikus töredék* című Cyprian-vers erejéig. Az, hogy mennyire megerőltető lélektani aktus a múltidézés, és hogy egy író-

<sup>34</sup> NORA, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. Ford. K. HORVÁTH Zsolt = *Aetas*, 1999, 3. sz.

[https://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html#P10\\_119](https://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html#P10_119)

<sup>35</sup> TÓTH Erzsébet: *Talált füzetek*, 2. = *Hitel*, 2022, 12. sz., 15.

<sup>36</sup> DIÓSZEGI Kata: *Néztük az időt (Tóth Erzsébet: Láncok a csuklón)* = *Hitel*, 2007, 5. sz., 124.

<sup>37</sup> TÓTH Erzsébet: *Harminc mikor egyenlő hússzal?* = *Litera.hu*, 2009. május 6.

<https://litera.hu/irodalom/elso-kozles/toth-erzsebet-harminc-mikor-egyenlo-husszal.html>

<sup>38</sup> TÓTH Erzsébet: *Mikor volt jobb* = *Képirás*, 2016, 10. sz.

<https://kepiras.com/2016/10/toth-erzsebet-mikor-volt-jobb/>

<sup>39</sup> FEKETE: *i. m.* (2006), 29.

ember számára ez hogyan oldódhat fel, ha egyáltalán feloldható, arról így ír Tóth Erzsébet: „Csak az segít valamit, hogy írom ezt a visszaemlékezést Cyprianról, a két férfi egymásra vetítése elhomályosítja a szemem, mintha két filmet vetítenék ugyanarra a vászonra. Két történet játszik velem, az egyiket most próbálom elfelejteni, a másikra emlékezni próbálok. A két fájdalom összeolvad bennem, egyik a másiknak a fájdalomcsillapítója.” (59.)

„Végül csak sírok és káromkodok...” – fejeződik be Cyprian verse, és erre a stílusbeli magatartásra valóban találunk példát a Tóth Erzsébetnek írt levélben is: „Kiléptem a FIJAK-ból és a KISZ-ből is. [...] Unom a mocskot.” (61.) „Senkinek nem érdekel a véleménye, és arra se kérek, hogy másokkal szemben megvédj, csak az a fontos, hogy legalább te tudd, hogy nem gyávaságból hagyom itt az egész szartengert, hanem komoly okom van rá.” (62.)

Mielőtt az igen sok lírai sort tartalmazó részekről szólnunk, egy rövidke epizódot illető Tóth Erzsébet memoár-regényébe, amelyben G.-vel töltött szerelmes óráit írja meg, 1981-ből: „Arra emlékszem leginkább, hogy mindig a földön hemperegtünk, nem volt egyetlen kényelmes ágy sem az örökölt bútorok között.” (64.) Az epizód utolsó mondata – „Nem G.-t képzeltem az ágyra, hanem valaki mást” (64.) – megnyitja előttünk a kisregény további fejezeteinek mindent megokoló személyes és társadalmi ajtáját.

Az egyik leglíraibb fejezet a *Kövek a gyomorban* címet viseli. Tóth Erzsébet felemlegeti egyik írását, a *Gyilkos nyarakat*, amelyben Szervác József, Gion Nándor, Orbán Ottó haláláról szól. Ehhez kapcsolódik szervesen azon mondata, amelyben Cyprian haláláról emlékezik meg, aki szintén nyáron, augusztus 25-én halt meg. A szerző feleleveníti azt az estét, s teszi ezt lírai alkatát is megmutatva, amelyre ezideig nem kaptunk példát: „A nyárvégi levegő még este is égetett, de nem a nyár csorgott végig a testemen.” (65.) Zelei Miklós telefonos gyász híre Cyprian haláláról a szerzőt pillanatok alatt lelki válságba sodorta: „ismét sírni kezdtem, és nem tudtam, kit siratok, magamat, vagy a férfit, aki ezt tette velem, szerencsétlen szerelmünket, vagy Cypriant, a barátomat, aki képes volt meghalni, esetleg hálát adok az égnek ezért a szinte angyali időzítésért, hogy ezt a halált küldte nekem, hogy ne fájjak annyira magamnak. [...] Fájdalomkóktélt ittam akkor napokig, hónapokig.” (65–66.) A nyári halottak mellett a nyár szülöttjeit is sorba veszi: saját születésnapját (augusztus 28.), Zalán Tiborét (augusztus 27.), Szócs Gézáét (augusztus 21.), Petőcz Andrásét (augusztus 27.).

Alkotáslélektani dilemmáját szintén próbálja megosztani velünk Tóth Erzsébet. Kételyeiről ekképpen árulkodnak sorai: „Nem szoktam meg, hogy nem fogja olvasni, amiket írok. Mert egymásnak írtunk mindig. Nem tudom, van-e értelme most írni, hogy már nem olvashatja a két

legjobb barátom, akikkel legtovább együtt maradtunk. Mindenki külön utakra ment, mi együtt maradtunk. Talán ez volt a veszünk? Nézem a plakátot a falon.” (67.) A plakát mint visszatérő tárgyi emlék egyszerre merevíti ki fotó formájában a három jó barát költői szövetségét és egyben elkülönбöződésüket a kortárs irodalmi szférától. E fejezet zárómondata is lírai hangon szólal meg: „Közben az évek orosz rulettje pörög.” (67.)

A fenti mondat stílusosan előkészíti a következő fejezetben említésre kerülő játékot, a pasziánszt, amelyet Tóth Erzsébet, ha megreked az írásban, szívesen játszik. De ez csak ürügy lesz arra, hogy C. kaszinózásáról is szót ejtsen, majd C. magánéleti „felhangoltságát” is szóba hozza, hogy aztán eljutva az ultimate, Szervác Józsefről is írasson. „Cyprian erkölcsi érzéke megengedte, hogy leüljön a kártyasztalhoz, hogy elveszítse mindenét, adóságokba verje magát [...], de azt nem engedte meg, hogy igazságtalanságért pénzt fogadjon el. Nem engedte fölötte a csillagos ég.” (70.)

E zárómondat poétikai megfogalmazása láncszerűen folytatódik tovább: Tóth Erzsébet ismét visszatér a játékszenvedély és a halál metaforikus összeolvasztásához, ontológiai síkra terelve mondanivalóját: „A halál kirakását a géppel cserélem föl, amikor passziánszozom. A halál kirakása nem áll meg egy másodpercre sem. Nem tudhatom, mennyi időm van. Most még tart a fájdalomkóktél, amikor elfogy, tudni fogom, hogy már nem élek.” (70.) Tóth Erzsébet, ha lételméleti diskurzusokba nem is bonyolódik bele, azért néha előbújik belőle az önmagára reflektálni akaró alkotó hangja: „Más az, ami engem izgat. Szeretnék közel kerülni hozzá, s ezáltal magamhoz. Milyen volt ő (Cyprian – megjegyzés tőlem: L. N.), és milyen voltam én, amikor ezeket a leveleket írtuk egymásnak?” (71.) Ez a rekonstruáló magatartás érthető, mert az egykori én feltérképezésével jelenlegi személyiségképét is sikerülhet feltérképeznie, ami egyrésztől magánszemélyként lehet érdekes, de egy monografikus igénnyel írandó dolgozat alanyához is sikerülhet hozzátenni.

A szerző Cypriannal az éppen aktuális (1997-et írunk) szerkesztőségi miliőről is értekezett. Itt van szó az új *Magyarországról*, de előtte Csordás Gábor Szymborska-versfordításáról, és a *Magyar Nemzetről*: „Engem egy árva telefonnal sem hívott senki. Később aztán mégis a *Magyar Nemzethez* kerültem, két és fél év múlva küldtek el, a mai napig nem tudom, miért.” (73.) A publicisztikai írásokat is igen szép számban jegyző Tóth Erzsébet izgalmas, figyelemfelkeltő címet ad soron következő fejezetének: *Ki lesz kicsoda, ki mellett?* Itt hangzik el az a tételmondat is, amely mindenképpen kiemelendő: „De ebben az írásban az irodalommal csak annyiban foglalkozom, amennyire a személyes életet érinti. A szerelmeket, barátságokat.” (73.) A „személyes élet” egyértelműen jellemző

jegye a memoárregénynek, ugyanakkor a személyes érintettség és kapcsolódási pontok mentén Tóth Erzsébet nem tudja kivonni magát a társadalmi és politikai „beszámolók” alól. Erre a legjobb példa magának a „hírhedt” szentendrei beszédnek a beépítése a kötetbe. Vagy amikor Juhász Ferencet illetően volt némi nézeteltérése Kormos Istvánnal: „Egyszer Kormos azt mondta, hogy számára Juhász nem az *Új Írás* főszerkesztője, hanem a *Tékozló ország* írója. Akkor azt mondtam Kormosnak, hogy számomra pedig mind a kettő.” (86–87.)

Tóth Erzsébet a kritikairás kapcsán már a szekértáborokról szól. Kulcsár Szabó Ernő még a lakiteleki felszólalás után megfogalmazta a kritikaírás nehézségét. „...az alkotó egyszerűen csak beleül – vagy előbb-utóbb betesz-kolják – a kettő közül az egyik szekérbe, és fut vele az a rossz szekér. S közben megpróbál dolgozni. A szekerek feliratait időnként változtatják. [...] Ezzel szemben mi a kritikus dolga? A kritikus Nap kell, hogy legyen, világítania kell, hogy látható legyen minden szekér, utasaival és az úttal együtt.” (87.)

A könyv utolsó oldalain Tóth Erzsébet – túljutva önmaga érzelmi rekonstruálásán – hiába írja, hogy nem akar sok szót vesztegetni a költészetre vagy a csoportokra, azért igen magvasan mégiscsak hírt ad azokról, akik közel állnak hozzá. Ebben a „társadalmi látleletben” írja: „Én is leírtam már, hogy nekem József Attila óta a *Hazámat* nem írta még meg senki. [...] Egyesek szerint József Attila, mások szerint Nagy László volt az utolsó költő Magyarországon. Nekem van egy harmadik tippem, de ez maradjon az én titkom.” (88–89.) „A fiatal prózával más a helyzet, az most<sup>40</sup> valóban virágzik.” (89.) Majd a Csütörtök esti társaságról olvashatunk. Kissé önironikusan magyarázza meg a csoport elnevezését: („...miért épp csütörtök? Talán azért, mert a Babonák napja csütörtök, amikor a legnehezebb.”)

A költőként debütáló Tóth Erzsébet karakán személyét és érzékeny személyiségét, Németh László-i értelmi-ségi arcát hamar felismerte az irodalom, és számolt vele. Aki Kádárt gyilkosnak meri nevezni akkor, amikor erre

még nem érett meg a hazai értelmiségi elit, erről ő maga is azt gondolja, hogy örült tett volt, de semmiképpen nem vonta volna vissza igazságérzetéből származtatható kijelentését. „Akkor még nem tudhattuk, milyen közel van már 1989, mindössze kilenc évet kell kibírni. Ma már azt hiszem, ha félttem is utána fél évig, akkor már könnyű volt hősnek lenni.” (97.) A szerző nem rejti véka alá mentális állapotát sem: „...nem sokkal a harmincadik születésnapomon már az Amerikai úti kórház idegosztályán feküdtem. Nyilván a születésnap viselt meg, de erre csak évekkel később jöttem rá.” (96–97.)

Tóth Erzsébet könyvének műfaji dilemmáit, azt gondolom, kisregényének utolsó bekezdéseit olvasva oldhatjuk fel leginkább, amelyben a szerző – a két halál irodalmi színre vitele után – saját tervezett haláláról ír. Ezért számomra a „halálnapló” mint műfaji terminus illik leginkább a műre. Egy félelmetes esemény élményszerű leírásával szembesülünk: a gyógyszerre ivás mint potenciális szuicidum jelenik meg, amely során „...én viszont egy teljesen új érzést ismerek meg, ami majdnem a halálot okozza”. (100.) És még ennél is drasztikusabb eszközhez folyamodik a szerző, amikor – Sylvia Plath-szal azonosulva – „...minden gázcsap kinyitva, de nem történik semmi. Ezeknek a régi nagypolgári lakásoknak eszméletlen a belmagasságuk, nem tudok meghalni, pedig elszántam magam, dühöngök, várok tovább. Arra ébredek, hogy egy fehér köpenyes alak guggol mellettem, és hihetetlenül kék szemekkel néz rám figyelmesen.” (100.)

Tóth Erzsébet halálnaplójáról írja Fekete J. József: „A valóság líraian tárgyasul a mű szövegében, amikor verseket, leveleket idéz a szerző, illetve azokon a helyeken, amelyeken az emlékezetére hagyatkozva bont ki egy-egy eseményt a mintegy három évtizedes, lazább-szorosabb kapcsolatok nemzedéktörténetéről, máskor pedig ha az »elmebeteg bandaháborúvá vált« irodalmi élet közelmúltjának vele történt eseményeit idézi, dokumentumai-val megtöri a lírai alaphangot.”<sup>41</sup> A *Láncok a csuklón* végeredményképpen arról a Tóth Erzsébetről fest portrét, akit magukhoz láncoltak a halálok.

<sup>40</sup> A „most” a 2006 körüli éveket jelenti.

<sup>41</sup> FEKETE: i. m. (2006), 29.